

Ablonczy Balázs

A kegyelmes úr napjai*

Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére

A Magyar Országos Levéltár K 37-es fondjában (Teleki Pál miniszterelnök félhivatalos iratai) a 3. csomó egy részét Teleki Pál 1939-es és 1941-es határidőnaplói teszik ki. Az ott dolgozó levéltárosok tudják: ez az egyik leggyakrabban kikért forráscsoport. Sokan gondolják úgy, hogy soha nem látott-hallott titkok nyomára jutnak az elsárgult füzeteket lapozgatva, nekik a dokumentumok valószínűleg csalódást okoznak. A nehéz, fényezett, diszkrétén vonalazott papíron végtelen sorban szerepelnek azok a nevek, amelyeknek viselőit a kormányfő meghallgatta. Sokan nyilván vércsöppeket vagy valamiféle, Teleki gyilkosához vezető nyomot is sejtenek a füzetekben, holott semmi ilyen nem szerepel a lapokon. 1941 márciusában–áprilisában feltűnően sok a kiradírozott név. Ez minden.

A füzetekben fellelhető adathalmaz azonban hatalmas érték, pontosan feltérképezhető belőle az 1939 és 1941 között kormányzó miniszterelnök kapcsolati tőkéje, hatalmi hálózata és közvetve az általa követett hatalomgyakorlási mechanizmus is. Ebből a felismerésből eleinte merész tervek fogantak: úgy véltük, hogy egy másik hatalmi háló felvázolásával érvényes, és végre kvantifikált megállapításokat tehetünk Bethlen István és Teleki Pál kormányzásának különbségeiről. A magyar szakirodalom ugyanis túl sokszor – s valószínűleg indokolatlanul – beszél Bethlen–Teleki-csoportról, mint a Horthy-korszak informális irányítójáról.¹ Ehhez elengedhetetlen lett volna egy, a Teleki határidőnaplójához keletkezésének körülményeiben, funkciójában és méretében hasonlitos forráscsoport feltárása. Kezdetben a K 468-as fond (Bethlen István miniszterelnök félhivatalos iratai), és a benne őrzött levelezés megfelelőnek látszott e célra. Tüzetesebb szemrevételezés után kiderült, hogy a Bethlen-levelezés ilyes típusú felhasználása nem lehetséges. Egyrészt az utóbbi esetben egy más típusú forrásról van szó: egy levél megírása nem azonos egy, a Sándor-palotában folytatott eszmecserevel. Ezen bizonyos önkényes válogatással lehetett volna segíteni, ám ezzel máris egy torzító optikán keresztül tűnt volna elő a rendszer; végül, miután Bethlen utolsó hivatali éve 1931 volt, ekkori működését kellett volna egybevetni Teleki nyolc évvel későbbi egy esztendejével. E három ok (forráscsoport eltérése, önkényes válogatás, időbeli csúszás) már olyan torzításokat

* A dolgozat előtanulmány a 2005 tavaszán az Osiris Kiadónál megjelenő Teleki-életrajzhoz. Az írás elkészítésében nyújtott értékes segítséget köszönöm feleségemnek, Németh Zsófiának és Vedres Balásznak (CEU).

1 Gergely 2001: 7. Nem explicit kellőképpen e kérdésben Ormos 1998: 85–86, 109, 121, 195, 208–210 és Czettler 2000: 598–608 sem.

jelentett volna, amelyek a kapott adatokat használhatatlanná teszik, ezért a komparatív módszertől el kellett tekintenünk.

A network-analízis korlátozott alkalmazhatóságáról menet közben győződünk meg.² Bár történeti források esetében már van példa e módszer használhatóságára,³ jelen esetben ez nem bizonyult járható útnak. Egyrészt a források egyneműsége miatt (azaz csak igen csekély mértékben lehet kontrollálni őket más típusú forrásokkal), másrészt a klasszikus, gazdaságszociológiában használt network-analízisben fontos szerep jut az interjúknak, amelyeket itt szintén mellőznünk kellett, továbbá nem rendelkezünk információkkal az egyes látogatók pontos minőségéről és a találkozóknál elhangzottakról sem.

Az akadályokat látva bele kellett nyugodnunk, hogy itt legjobb esetben is csak egy töredékes ego-network (sugaras elrendezésű, egyközpontú hálózat)⁴ felvázolására tehetünk kísérletet, ezért úgy döntöttünk, hogy hagyományosabb, kvantitatív megközelítést alkalmazunk. Az eljárás során igyekszünk hasznosítani a network-analízis megállapításait, hogy kimutassunk bizonyos sajátosságokat az 1939. év kormányzati politikájában.

MEGKÖZELÍTÉS ÉS MÓDSZER

A füzeteket ezidáig egyszer használták fel elemzésre, azonban annak grafológiai háttere volt, és érdemben nem segítette munkánkat.⁵ A két füzetet áttekintve úgy döntöttünk, hogy az 1939-es határidőnaplót használjuk fel elemzésünkhöz.⁶ A kemény fedélbe kötött, fényezett lapokból álló vastkos kötetben egy nap látogatóit egy oldalra jegyezték fel, ceruzával. A nevek és az időpontok mellé a füzet kezelői (valószínűleg Incze Péter, a miniszterelnök személyes titkára és Kundt Alice, utóbbi titkárnője)⁷ zárójelben odaírták, hogy ki jelentette be az illető személyt miniszterelnöki kihallgatásra. Teleki Pál egyes – főleg esti – programjainál pedig megjegyzésként odarótták, hogy milyen öltözékben (pl. frakk, díszmagyar) és milyen kitételésekkel kell megjelenni, s a programra elkíséri-e férjét 'KA', azaz a Kegyelmes Asszony. A programok és a megjelent személyek száma egy napon a nullától a tizenöt-húszig terjedhetett. Rendkívüli esetektől eltekintve, a miniszterelnök nem vett részt hivatalos programon vasárnaponként, nemzeti és egyházi ünnepeken (például húsvétkor vagy augusztus 20-án), s nem jegyezték be találkozóit, ha külföldön járt, vagy vidé-

2 A módszerről hasznos tudományos bevezető: Wellmann 1983.

3 Érdekes ókori példát hoz Ruffini 2003.

4 Burt 1980: 89–90.

5 Nerpel–Wohlrab 1985. Hozzá kell tennünk, hogy a két írásszakértő nem használhatta fel Teleki saját kezű, a Magyar Országos Levéltárban (MOL) őrzött 1940–41-es határidőnaplóját, mert azok közül az 1940-es ott nincs meg, ráadásul, szemben a cikk állításával, a miniszterelnök nem maga vezette a naplót.

6 MOL K 37, 3. cs., p-dosszié, 1939-es határidőnapló – a továbbiakban, ha nem jelezzük külön, mindig erre a forrásra hivatkozunk.

7 Hogy ketten voltak, arra a kézírások különbözősége utal, a személyekre pedig azok az évődő megjegyzések is, amelyek néha megjelennek a margón. Pl.: 1939. október 28.: „Alice. A kis kísit!”

ken. Ez utóbbi alól kivételt jelentettek szegedi látogatásai (e városban választották meg a kormányfőt képviselőnek) és az 1939-es választási kampány egyes állomásai. 1939-ben a miniszterelnök kétszer is ellátogatott Kárpátaljára (március 24–26., július 20–25.), hivatalos látogatáson járt Rómában (április 17–21.), Berlinben (április 28– május 3.), majd október végén–november elején hat napig a Somogy megyei Nágocson vadászott és pihent Rubido-Zichy Iván volt londoni követ birtokán. A miniszterelnök vendégeinek gyakorta csak a vezetéknevét jegyezték fel, azonosításukra a különböző lexikonok és adattárak mellett felhasználtuk a Petőfi Irodalmi Múzeum honlapján fellelhető *Magyar Életrajzi Indexet*.⁸ Három tucatnyi név maradt azonosíthatatlan. Tovább bonyolítja a forrás értékelését, hogy a névhasználatban is következetlenségek mutathatók ki: egyes magyar kisebbségi vezetők szerepelnek rendes nevükön és a külügyminisztériumban, illetve a Vkf 2-nél kapott fedőneveken. Esterházy János egyaránt szerepel „Tamás”-ként, és saját nevén: egyike volt a leggyakrabban fogadott magyar pártvezéreknél.⁹ „Puma” kilétét csak találgathatjuk (valószínűleg erdélyi politikusról volt szó), csakúgy, mint „Szolnokiét”. A Sándor-palotában, vagy egyebütt tett látogatások tényének elfogadásában óvatosságra int, hogy például 1939. október 10-én az előjegyzett látogatók között volt Györffy István – a néprajzprofesszor azonban egy héttel előbb elhunyt, és nevét nem húzták ki a füzetből. Az első, felületes áttekintésre az is szembeötlő, hogy egyes látogatók csak „ikerként” kerülhettek a miniszterelnök elé. Nagyon kevés olyan kisebbségi magyar vezetőt találunk, akit Pataky Tibor államtitkár, a Miniszterelnökség II., kisebbségi és nemzetiségi osztályának vezetője nélkül fogadott volna Teleki. 1939 késő tavaszán rendszeresek voltak Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Vay László, a Magyar Élet Pártja ügyvezető elnöke és Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár látogatásai: a kormánypárt választásokra való felkészülésében mindnyájuknak kulcsszerepe volt. Szabó Gyula tanonciskolai igazgató, az öregcserkész-mozgalom egyik vezetője és Kádár László, Teleki egykori tanársegéde, a Fialtal Magyarság Szövetség (a cserkészférfiak egyesülete) országos elnöke rendszerint párban jelent meg a kormányfő előtt.

A könnyebb kezelhetőség végett minden egyes adatot táblázatba rendeztünk, majd a kapott eredmények alapján csoportokat alakítottunk ki. Bár a miniszterelnök minden egyes találkozója egy item lett táblázatunkban, el kellett tekintenünk például parlamenti felbukkanásainak számba vételétől, mert a legtöbb esetben semmiféle információval nem rendelkezünk ottani eszmecsereiről. Ha ott adott találkozót hivatalnokainak vagy képviselőtársainak, és ezt feljegyezték a kötetben, akkor azt természetesen feltüntettük a táblázatban. Küldöttségek fogadását, Teleki egyesületekben vagy társasági/társadalmi eseményeken való feltűnéseit javarészt összevontuk, hacsak nem a társadalompolitikai elképzeléseinek bázisát jelentő szervezetekről volt szó, mint amilyen például az Országos Kaszinó, a cserkészszövetség, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Fialtal Magyarság Szövetség vagy netán

8 www.pim.hu

9 Utóbbi álnévére lásd Angyal 2002: 187.

a Hunnia Csónakázó Egyesület.¹⁰ Privát elfoglaltságai közé tartozott, hogy fogadta szabóját, illetve szépszámú orvosát (Teleki Pálnak rendkívül súlyos veseelégtelensége volt), vagy fogorvosához kellett mennie. Ezek az alkalmak azonban töredékét teszik ki találkozóinak. Ha egy személlyel egy napon kétszer találkozott – például fogadta őt délelőtt, majd ezek után vele ebédelt, esetleg egy közös értekezlet után négy szemközt is tárgyalt az illetővel –, azt két alkalomnak vettük.

A SZŰK KÖR

1939. február 18., az első bejegyzés és az év vége között eltelt 316 napban Teleki Pál határidőnaplójából 2164 ítemet emeltünk át táblázatunkba, és ezek a találkozók 551 különböző személy, csoport vagy alkalom között oszlottak meg, természetesen korántsem egyenletesen. Ha szemügyre vesszük az első tíz „helyezett”, látható, hogy a kormányfő találkozóinak több mint ötödét hét munkatársával, az államfővel, pártjával, illetve a minisztertanáccsal bonyolította le. Másképpen fogalmazva: a táblázat szereplőinek kevesebb mint két százalékával Teleki Pál eszmecseréinek több mint 20%-án vett együtt részt (1. táblázat).

1. táblázat

A leggyakoribb látogatók

Név	Találkozások száma	Százalékban (N=2164)
Keresztes-Fischer Ferenc	78	3,6
Pataky Tibor	65	3
Horthy Miklós	47	2,17
Pártrendezvény	46	2,12
Csáky István	44	2,03
Minisztertanács	42	1,94
Zsindely Ferenc	40	1,84
Decleva Zoltán	37	1,7
Kovrig Béla	37	1,7
Kunder Antal	33	1,52
Összesen	469	21,67

E névsorban figyelemre méltó, hogy az ipari, valamint a bel- és a külügyminiszteren kívül külön-külön nem szerepelnek benne a kormány tagjai. A minisztertanácsi ülések magas száma (hetente legalább egy, de gyakorta több) az 1939-es év nagypolitikai mozgalmasságának tudható be. A pártrendezvényen (jelesül a kormányzó Magyar Élet Pártja rendezvényein) való gyakori részvétel annyiban meglepő, hogy mind a szakirodalomban, mind a visszaemlékezésekben az szerepel, hogy Teleki Pál nem kedvelte túlzottan saját pártját, és igyekezett a pártkörben minél kevesebb időt tölteni. Vay László, a kormánypárt ügyvezetője, volt debreceni főispán ezért heves szemrehányásokat tett pártvezérének 1940. októberi lemondásakor: „Te

¹⁰ Ezek szerepéről lásd Ablonczy 2004: 151–157.

nem érezted szükségét annak, hogy engem politikai elgondolásaidba bizalmasan bevassál és nem ismerted fel azt, hogyha önérzetet és önbizalmat öntesz a pártba, hogy akkor ez a párt a nemzet érdekében kifejtendő munkádnak nélkülözhetetlen segédeszköze lesz [...] Szent meggyőződés, ha felismered azt az erőt és értéket, amely pártodban ma is megvan és ha utódomnak megadod mindazt, amit részedről jómagam és a párt sajnos nélkülözni voltunk kénytelenek, akkor nem lesz a párttal szemben az a rossz érzésed, amelynek – megítélésem szerint alaptalanul annyiszor kifejezést adtál és ki is mutattál.”¹¹ E két tényező azonban nem zárja ki egymást: a miniszterelnök igyekezett úgy szervezni programjait, hogy a párttal való találkozást egy napra zsúfolja be. Gyakorta előfordult, hogy délután, a pártvezetőség értekezlete után, a miniszterelnök megjelent a pártkörben, majd este pártvacsorán vett részt. Ezt az adatgyűjtés fent ismertetett elvei miatt három itemnek vettük, holott annyit jelentett, hogy Teleki a nap felét az Esterházy utcai MÉP-klubban töltötte.

A Horthyval való találkozások számáról érdemes megjegyezni, hogy nem szerepelnek benne a Legfelső Honvédelmi Tanács alkalmi (a kormányzóval és a vezérkari főnökkel kiegészített minisztertanács), találkozóinak ezen felül azonban számos formát ölthetett. Legtöbbször természetesen kihallgatáson találkoztak, egy-egy jelentősebb politikai esemény vagy külföldi látogatás után, de Horthy többször látta vendégül kormányfőjét vacsorán, sőt 1939. december 21-én együtt vadásztak. Egy-egy részprobléma megbeszélésére Teleki akár napközben is kiautózott a nyaraló államfőhöz Gödöllőre. Decleva Zoltán tábornok a Legfelső Honvédelmi Tanács titkára volt ebben az évben, gyakori megjelenése tehát elsősorban adminisztratív jellegű lehetett: ő készítette például a tanács üléseinek jegyzőkönyvét, amelyet Teleki személyesen ellenőrzött. Három hivatalnok jelenléte figyelemre méltó e listán. A jelentős szociálpolitikus, Kovrig Béla a miniszterelnökség V., társadalmpolitikai osztályát vezette, az általa irányított szervezet volt a miniszterelnök szociális reformterveinek egyik végrehajtója.¹² Bizonyos mértékig érthető Zsindely Ferenc egykori kultuszminisztériumi, majd miniszterelnökségi államtitkár jelenléte is: ő a gyakorlatba igyekezett átültetni a kormányfő belpolitikai szándékait. Pataky Tibor egyik nagy enigmája e listának: Bethlen egykori vadászpártner, két évtized magyar kisebbségpolitikájának első számú szakértője jóval nagyobb jelentőségű szereplője volt a magyar kormányzati politikának, mint azt gondolni lehetett. Szereplésére hihető, de nem elégséges magyarázat már említett „kísérői” funkciója. Jellemző módon a lexikonok többsége még az 1889-ben született Pataky halála időpontját sem ismerteti. Jelenléte mindenestre igazolja a Teleki-féle kormánypolitika nemzetiségpolitikai prioritásait. Keresztes-Fischer Ferenc gyakori előfordulása (átlagban legalább kétszer egy héten – de volt úgy, hogy naponta akár kétszer is) bizonyítani látszik, hogy a minisztertanács tagjai közül ő állt a legközelebb a miniszterelnökhöz, ha együttműködésük nem is volt mindig zökkenőmentes. A miniszterelnök 1939 novemberében átdolgozásra visszaadta az ONCSA tervezetét belügyminiszterének, Keresz-

11 Ráday Levéltár, C/80 Szentiványi Domokos hagyatéka, 1. doboz, *Csonkamagyarország külpolitikája 1/527–528. f.* Teleki és a kormánypárt viszonyáról: Sipos 1970: 100–108, 123–128, 134–144.

12 Lásd erről Hámori 1997.

tes-Fischer pedig a főispáni kinevezések kapcsán néhol különvéleményt fogalmazott meg.¹³ Kunder gyakori szerepeltetése csak az ipari miniszter tárcája iránt tanúsított kormányfői figyelmet demonstrálja; Teleki az év őszén megszabadult korrupcióval vádolt és Imrédy iránt túlzottan lojális miniszterétől, aki a Zsilvölgy-Urikány Rt. elnöke lett.

A vizsgálódások körét némileg kitágítva, amennyiben azt vizsgáljuk, kik találkoztak legalább kéthetente a miniszterelnökkel, azaz az egész évben több mint hússzor, szintén elgondolkodtató adatokat kapunk. Ez 684 itemet jelent, az összes találkozó 31,6%-át, amit Teleki 18 emberrel, illetve csoporttal ejtett meg (ide tartozik a különböző gyűlésekből, kongresszusokból alkotott kategória is). E sorokban miniszterein kívül (Bartha Károly honvédelmi, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter) Vay Lászlót, Thuránszky László miniszterelnökségi sajtófőnököt, Perényi Zsigmond kárpátaljai kormányzói biztost, Baranyai Lipótot, a Magyar Nemzeti Bank elnökét és Esterházy Jánost találjuk. Beszédes tény, hogy jónéhány miniszterre – köztük olyan fontos tárcák betöltői, mint Teleki Mihály, Tasnádi Nagy András vagy Hóman Bálint – ebben a csoportban sem szerepel.

A havi rendszerességű, legalább egy találkozó mentén meghúzott külső körbe 54 egyén vagy csoport kerül (a teljes minta kevesebb, mint 10%-a), akikkel/amelyekkel a kormányfő találkozóinak több mint a felét (53,09%) bonyolította le. E tágan megvont konzultációs körben immár szerepel az összes miniszter, leghátul Tasnádi Nagy igazságügyminiszter 12 találkozóval, – igaz őt 1939 novemberében felállították székéből. A nem egyes személyekkel folytatott találkozók közül figyelmet érdemel a cserkészvonatkozású események száma (13 item), brit, német, olasz, amerikai látogatók fogadása, a főispáni eligazítások sora és a gazdasági miniszteri értekezletek viszonylag gyakori említése. A volt miniszterelnökök közül Teleki Pál gyakran konzultált Imrédy Bélával – viszonyuk ekkor még jónak mondható –, Darányi Kálmánnal és Esterházy Móriccal. Utóbbi gyakori felbukkanása annak tudható be, hogy a két politikust gyermekkori barátság kötötte össze, annak idején Esterházy nevezte ki Telekit első állami hivatala, a Hadigondozó élére, és az 1939-es választások nyomán radikálisan megrostált kormánypártban is megtalálta a helyét: a Zala megyei lajstromról jutott be a Házba. Mint másutt is, egyesek hiánya feltűnőbb, mint némelyek jelenléte: Bethlen István nincs a havonta legalább egyszer látogatásra hívott „bölcsék” között. Igaz, kevéssel maradt le: a határidőnapló tanúsága szerint kilencszer találkozott Telekivel. Tette mindezt annak ellenére, hogy az év során legalább három kulcskérdésben szembekerült a kormányfővel, távoli rokonával. Bethlen István ellenezte a második zsidótörvény meghozatalát, kételyeit fejezte ki az új képviselőház értékeivel kapcsolatban és a földreformmal kapcsolatban is tett kritikus megjegyzéseket.¹⁴

13 MOL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 204. dob., 1939. november 24., 5. n. p. Valamint Shvoy 1983: 210–211.

14 A miniszterelnök erőlyesen visszautasítja Bethlen István gróf cikkének állításait. *Új Magyarország* 1939. június 13., 2. Gróf Bethlen István kritikája – Teleki miniszterelnök válasza Bethlennek. *Pesti Hírlap* 1939. november 23., 3–4; Romsics 1991: 275–276.

E csoportban lelhetünk olyan találkozókra, amelyek utalnak a miniszterelnök sajátos hatalomgyakorlási koncepciójára. Egyik élesszemű tanítványa, Szegedy-Maszák Aladár diplomata írta róla: „Hiányzott belőle a kíméletlenül világos logika, amely például Bethlent, vagy az ösztönös taktikázás, amely Kállayt jellemezte. Nem gondolkodott hatalomban, párthívekben, csak hívekben és főleg tanítványokban, nem többségben, hanem befolyásban. [...] Miniszterelnök korában is szívesen foglaltatott konspiratív eszközökhöz, bizalmi emberekkel, közvetítőkkal operált, sokszor nagyobb súlyt helyezett a kulisszák mögötti, mint a nyilvános szereplésre, a közvetett, mint a közvetlen akcióra.”¹⁵ Nemcsak a kormányzati apparátuson kívülről érkező szakértőkkel (közgazdászokkal, jogászokkal, egyetemi tanárokkal) konzultált meglepően gyakran, hanem rendszeres figyelmet szentelt a két évtizeden át szorgosan épített egyesületi struktúrák képviselőinek is. Itt bukkannak fel azok az egyesületi vezetők, akiket 1921 óta ismert meg, s akik közreműködésével igyekezett megkerülni a rugalmatlan bürokráciát. E csoport jellegzetes képviselője gróf Andrássy Mihály, cserkésztsiszt, lapkiadó, motorversenyző, a gödöllői cserkész világdzsembori sajtófőnöke (15 item), Papp Antal nyugalmazott államtitkár, a cserkészszövetség elnöke, a harmincas évek elejéig a kisebbségi magyar szervezetek füllegális finanszírozását végző Társadalmi Egyesületek Szervezetének Központja ügyvezetője (11 item), vagy Biró György mérnök, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület egyik vezetője (10 item). Természetesen felbukkan Kozma Miklós is, a korszak egyik szürke eminenciása, ekkoriban még csak a Rádió elnöke, később kárpátaljai kormányzói biztos (10 item).

POLITIKUSOK, TECHNOKRATÁK, MOZGALMÁROK

Amennyiben a minta teljességét nézzük, és nagyobb csoportokat próbálunk alkotni az ott fellelhető nevekből, akkor az öt legnagyobb csoportot az alábbiak teszik ki.

2. táblázat

A legnagyobb látogatói csoportok

Megnevezés	Találkozások száma	Százalékban (N=2164)
„Hivatalnokok”	572	26,43
Miniszterek	372	17,19
Politikusok	288	13,3
Szakértők	196	9,05
„Mozgalmárok”	185	8,54

E felosztás némi magyarázatot igényel. A „hivatalnokok” elnevezés alatt azokat a főtisztviselőket értjük, akik véleményét a miniszterelnök egyes politikai vagy szakmai kérdésekben kérte ki. Nemcsak államtitkárok (Pataky Tibor mellett például Bonczos Miklós vagy Szilassy Béla) vagy minisztériumi tanácsosok (például

15 Szegedy-Maszák 1996: I/248–249.

Kultsár István, értelmiségi – azaz zsidóügyi – kormánybiztos, miniszteri tanácsos) fordulnak elő köztük, hanem e kategóriába tartozónak tekintettük a magyar diplomátákat, akiket a miniszterelnök személyesen fogadott hazalátogatásuk alkalmával (pl. Barcza György londoni, Khuen-Héderváry Sándor párizsi, Pelényi János washingtoni követ). E kategóriába soroltuk még a főispánokat, a Kúria, a Számvevőszék, a statisztikai hivatal, a MÁV és a Magyar Nemzeti Bank elnökét, a vezérkari főnököt, katonatiszteket és tankerületi főigazgatókat (például Fodor Ferencet, Teleki egykori adjunktusát vagy Kemenes Illést). A miniszterek szereplései közé nemcsak az egyéni találkozókat és a minisztertanács üléseit, hanem a gazdasági miniszteri értekezleteket és a Legfelső Honvédelmi Tanács üléseit is besoroltuk. A politikusok közé kerültek a volt miniszterelnökök és miniszterek, államtitkárok, egykori és aktív parlamenti képviselők.

A „szakértők” kategóriája a legnehezebben meghatározható. Mindazokat ide számítottuk, akik nem a szorosan vett államapparátusban dolgoztak, hanem másutt gyűjtött tudásuk érdekelte a miniszterelnököt: egyetemi tanárok, visszavonult diplomáták, a Teleki által életre hívott Államtudományi Intézet munkatársai, üzletemberek, közgazdászok, vagy olyan kutatók, akiknek szakértelmére igényt tartott a kormányfő (mint például Lükő Gábor és Mályusz Elemér). E csoport leginkább exponált tagja Surányi-Unger Tivadar közgazdász, egyetemi tanár (15 item), akinek tanácsait gazdasági kérdésekben rendszeresen kikérte a miniszterelnök. Sokszor felbukkan Rónai András és Révay István gróf az Államtudományi Intézet képviselőjében (13–13 item), Judik József közgazdász (6 item), Egyed István jogászprofesszor, a kárpátaljai autonómiatervek koordinálója (5 item); a többiek esetében mégis inkább az a jellemző, hogy Teleki Pál egyszer-egyszer kérette őket magához, valamely részprobléma jobb megvilágítását kérve a tudományos és az üzleti élet prominenseitől. A miniszterelnök központi eszméje a „tudományos” kormányzás volt, olyan politika, amely nem a számára meddő pártharcokban mutatkozik meg, ahol jól alátámasztott, „szakértői” vélemények alapozzák meg az egyes döntéseket. E személyeket saját, évtizedek óta szívósan épített hálózatából emelte ki: beszédes például, hogy gazdasági kérdéseket nem a Bethlen-korszak még élő pénzügyi tekintélyeivel (Bud János, Kállay Tibor, Walko Lajos; Lamotte Károly két ízben szerepel), esetleg zsidó származású nagytőkésekkel vitatott meg (egyetlen Weiss vagy Mauthner sem bukkan fel a naplóban, Chorin Ferenc négyszer, Vida Jenő és Kornfeld Zsigmond egyszer-egyszer), hanem az egyetemi szférából jöttekkel (az említeteken kívül például Czettler Jenővel), vagy hangsúlyozottan keresztény háttérű pénzemberekkel (Darányi Béla és Ernyey Károly a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettől, Wünsch Frigyes a Hangya Szövetkezettől). Volt pénzügyminiszterek közül Fabinyi Tihamér (5 item), Wekerle Sándor (2 item) és Hegedűs Lóránt (3 item) bukkan fel, ám utóbbi két politikus Teleki régi barátai közé tartozott, és szereplésük nem feltétlenül gazdasági természetű. Wekerle közvetített a felsőházi többség és a miniszterelnök között a második zsidótörvény körüli vitában.¹⁶

¹⁶ Püski 2000: 118.

E csoportba soroltuk be az újságírókat is. A miniszterelnök híres volt arról, hogy ki nem állhatja a sajtót. Ennek kézzelfogható jelét is adta akkor, amikor 1939 őszén a kormányzat különböző ürüggyekkel rátette kezét az Est-konzern lapjaira: a nagymúltú *Pesti Napló* megszűnt, az *Est Pest* néven kormánylappá alakult, a *Magyarország*ot pedig Szvatkó Pál, a jótollú felvidéki újságíró vezetése alatt kormánylappá tették – ez volt tulajdonképpen az egyetlen lap, amelyet a miniszterelnök teljesen a sajtójának tekinthetett. A főszerkesztő 5 itemmel szerepel a listán. Teleki hét alkalommal fogadta a sajtó képviselőit 1939-ben. A probléma „nemzetnevelési” oldala is foglalkoztatta: 1939 szeptembere után kétszer is személyesen instruálta a sajtócenzúra intézőit, s vélhetően egy alkalommal e kérdésben tárgyalt Bary Zoltán királyi ügyésszel is.

A „mozgalmárok” tiszteletlen meghatározása alatt az egyesületi élet mindazon szereplőit értjük, akik a miniszterelnök pályáját 1919 után végigkísérték. Ők nem valamiféle szaktudás, esetleg hivatali pozíció révén váltak a kormányfő tárgyalópartnereivé, hanem azt a mindenütt bevethető bizalmi hálózatot szolgáltatták Teleki-nek, amely – ő úgy vélte – hatékonyan segítheti kormányzati céljait, mindenféle speciális képesítés nélkül is.¹⁷ A cserkészlet (például Witz Béla), a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE, a már említett Biró György) és a KALOT (Nagy Töhötöm, Kerkai Jenő, Varga László) vezetőin kívül az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga egyes személyiségei bukkannak fel többször (Balás Károly, Homonnay Tivadar és mások). Számukra mindig talált személyre szabott feladatokat a miniszterelnök: KALOT-nak a ruszin nép megszervezését, nemzetnevelői munkát a *Fiatal Magyarságnak*, informátori hálózat működtetését a katolikus hivatásszervezeteknek.¹⁸ A 2. táblázatból látható, hogy a „szakértőkre” és a „mozgalmárookra” fordított idő kis mértékben ugyan, de felülmúlja a minisztereire áldozott órákat is. Igaz, a prioritás mégiscsak a hatalomgyakorlás bevett technikusainak, a szakhivatalnokoknak és a kormány tagjainak jutott. A kapott eredményeket azért nem adtuk össze, mert bizonyos – ritka – esetekben nehéz volt eldönteni, hogy az illetőt a miniszterelnök milyen minőségében fogadta: Kolozsváry-Borcsa Mihály mint képviselő, vagy mint a sajtókamara elnöke érdekelte a miniszterelnököt? Faragó Ede képviselőként vagy mint a cserkészszövetség országos vezetőtitkja látogatta őt meg? Ilyen esetekben az illető mindkét kategóriában szerepel. A politikusi látogatók között feltűnő, hogy szociáldemokratát egyetlen egyszer sem fogadott; Rassay Károlyt, az ellenzéki szabadelvűek vezérét kétszer, és a pártjába tartozó Gratz Gusztávot is csak egyszer. Több, gyenge reprezentációjú politikus, Magyary-Kossa István, Csia Sándor és Hubay Kálmán a minimumra szorított politikai illendőségnek köszönhette Sándor-palotabeli megjelenését, (hároman összesen 6 item, ebből Hubay egyedül 4): 1939 őszén a nyilasok bojkottálták a képviselőház üléseit, ezért a miniszterelnök

17 Ezekről az elképzeléseiről lásd például Dr. Koszterszitz 1941; Teleki 1934: 21–23.

18 MOL K 28, Miniszterelnökség, kisebbségi és nemzetiségi osztály, 53. cs., 115. t., 1940-P-16179. sz., Kerkai Jenő levele Ottlik Lászlónak, Budapest, 1940. február 17. MOL K 63, Külügyminisztérium, politikai osztály, 70. cs., 7. t., 1939-7-IX. pallium, Kádár László tervezete, Budapest, 1939. november 8. Valamint MOL K 37, 3. cs., j-dosszié, jelentőlapok.

nem volt hajlandó élőszóban válaszolni interpellációikra. Kisebb nemzetiszocialista pártok vezetői is megjelentek néha a kormányfőnél, Salló János, a Nemzeti Front vezetője például háromszor is. Eckhardt Tibor, a félellenzéki Kisgazdapárt vezetője ellenben kilencszer is konzultált a kormányfővel – a határidőnapló tanúsága szerint. Teleki Pál nemzetiségi problémára fordított figyelmét jelzi, hogy 1939-ben 34 alkalommal találkozott kárpátaljai behívott képviselőkkel, közülük is elsősorban Bródy Andrással és Demkó Mihállyal, ami az összes politikusi látogatás csaknem nyolcada.

LÁTOGATÓK

Teleki Pál külföldi látogatókat is fogadott. A határidőnapló kezelői a fontosabbnak tartott látogatók budapesti tartózkodásának időtartamát is feljegyezték. Mintha kínosan ügyeltek volna arra, hogy a külföldi vendégek, diplomaták között csaknem hajszálra egyforma számban legyenek a tengely és a nyugati szövetségesek képviselői. Megoszlásukat a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat

Fontosabb külföldi látogatók (alkalmak száma)

Ország	Látogatók (sajtó stb.)	Diplomaták	Összesen
Nagy-Britannia	21	6	27
Németország	18	7	25
Olaszország	11	8	19
Egyesült Államok	10	7	17
Franciaország	1	2	3
Egyéb (török, észt, brazil, japán stb.)			46
Összesen			137

A miniszterelnök összesen 137 alkalommal fogadott külföldi látogatókat, ami az összes látogatás 6,3%-a. Az említett nagy nemzetek képviselőin felül a többi ország a budapesti diplomáciai kar tagjaival és/vagy egy-egy újságíróval képviseltette magát, így a Szovjetunió és Japán is. Hozzá kell tenni, az év nagyobb részében Magyarország nem volt diplomáciai kapcsolatban Moszkvával, mert az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozás után a két ország kölcsönösen visszahívta követeit. 1939 őszén a Szovjetunió és Magyarország helyreállította kapcsolatait. Bár a budapesti brit követ gyakorta panaszkodott Londonnak arról, hogy alig van bejutása a miniszterelnökhöz, az angolszász vendégek gyakori megfordulása a Sándor-palotában szembeötlő.¹⁹ (És ehhez még hozzá kell tenni olyan informális

¹⁹ Public Record Office (PRO) (London), Foreign Office (FO) 371, vol. 23113, 30–38. f. O'Malley követ Halifax külügyminiszternek a magyar belpolitikai helyzetről, Budapest, 1939. november 8.

együttléteket is, mint a már említett decemberi gödöllői vadászatot.) E nyugat-európai vagy amerikai vendégek közül bizonyos értelemben kihagyandó a Columbia Egyetem tanára, Francis Deák és Lady Listowel, leánykori nevén Márffy-Mantuanó Judit, Teleki egykori tanítványa. Mindketten magyar származásúak voltak, s a Teleki-féle külpolitika számíthatott rájuk egyéni akcióiban: Deák korábban az optáns-perben a magyar álláspont mellett agitált és 1939-ben sajtó alá rendezett egy, a magyar külügyminisztérium által finanszírozott okmánygyűjteményt. Lady Listowel pedig az évben kétszer is Teleki bizalmas üzeneteit továbbította a brit külügyminisztériumba.²⁰ A brit látogatók között felbukkan C. A. Macartney oxfordi professzor és a magyar népszövetségi kölcsön körül bábáskodó brit tanácsadók némelyike. Meghívásukat Teleki gyakran arra használta fel, hogy informális állásfoglalásait közölje a Foreign Office-szal, s érzékelhetően a meghívások számával is arra utalt, hogy a magyar kormány igyekszik nyitva tartani a kapukat mindkét szemben álló tábor irányában.

A miniszterelnök látogatóinak másik kicsi, ámde jelentőségében nem elhanyagolható csoportját (71 item, 3,28%) a kisebbségi magyar politikusok teszik ki. Közülük Esterházy János a leggyakrabban fogadott politikus (27 item), a titokzatos Puma is viszonylag gyakran felbukkan (9 alkalom), és a miniszterelnök láthatóan letette a garast az erdélyi politikai elitet évek óta megosztó Bánffy Miklós–Bethlen György ellentétben is. A volt külügyminisztert, régi barátját a kormányfő ötször fogadta, míg az Országos Magyar Párt volt vezetőjét mindössze kétszer. A régi ismertség ugyanakkor megtévesztő is lehet: Szüllő Géza, az Országos Keresztényszocialista Párt volt vezetője, ekkor felsőházi tag, Teleki bajtársa volt az első világháborúban, együtt laktak a boszniai fronton, a veterán politikust Teleki mégis lényegesen kevesebb, mindössze három látogatásra méltatta. Ha megfordult Budapesten Szász Pál vagy Gyárfás Elemér, az erdélyi magyar gazdasági élet két kulcsfigurája, a miniszterelnök őket is meghallgatta. Ám kevesen voltak az olyan kiváltságosak, akiket Teleki Pataky Tibor jelenléte nélkül hallgatott meg: erre talán csak Esterházy és Bánffy volt érdemes. Délvidéki politikust nem találtunk.

Figyelmet érdemelnek még a püspökök – látogatásaik azonban inkább protokolláris jellegűek voltak, az alkalmak alig tesznek ki egy tucatot; Serédi Jusztinián esztergomi érsek és Shvoy Lajos székesfehérvári püspök bukkant fel két-két alkalommal.

Érdekes és mindenképpen említésre méltó csoportot alkotnak a miniszterelnök rokonai. Bár Teleki sokszor elmondta, hogy intézményesen kíván harcolni a protekció, e magyar rákfene ellen, úgy tűnik, családtagjai előtt mindig nyitva állt az ajtaja. Általában is igyekezett egyengetni nemcsak a Telekiek, hanem felesége családjá, a Bissingen-Nippenburgok sorsát is. Unokaöccsének, Teleki Andornak elintézte a magyar állampolgárságot, az első zsidótörvény meghozatala idején igyeke-

---

Hozzá kell tenni, hogy ebben az évben két követ is szolgált Budapesten, és az elutazással, illetve a megbízólevél átadásával nőtt a protokolláris alkalmak száma.

20 Lásd például PRO FO 371, vol. 23113, 249. f., feljegyzés Lady Listowel látogatásáról, London, 1939. augusztus 26.

zett őt bejuttatni egy bank igazgatóságába, majd miniszterelnöksége alatt a Külkereskedelmi Hivatal alelnöke lett.²¹ Teleki István cikkét még 1927-ben elhelyeztette a *Magyar Szemlé*ben, s második miniszterelnöksége alatt számított rokona szövetzeti mozgalomban szerzett tapasztalataira.²² Teleki László a KIE-ben játszott szerepe miatt lehetett értékes a miniszterelnök számára. A Telekiek (Ernő, Jenő, Gyula, Domokos, János, Tibor, Béla, József – utóbbiból még képviselőt is akart faragni a kormányfő) mellett feltűnik még vendégei között Zichy Nándor parlamenti képviselő, Teleki Pál veje, valamint gróf Berchtold Kázmér, egyik unokatestvérének férje. Utóbbi érdekében többször fellépett: interveniált, amikor börtönbe vetették 1922-ben, majd 1939 tavaszán ő terjesztette fel Berchtoldot magyar királyi tanácsosi címre.²³ E kicsiny kompánia tagjai 47 alkalommal találkoztak Telekivel, ami a látogatásoknak ugyan csak 2,17%-át teszi ki, ám a csoport jelentősége rögvest megduplázódik, ha tagjainak közéleti jelentőségére gondolunk, Erdélyben és Magyarországon. Az említetteken kívül Teleki Béla Észak-Erdély visszacsatolása után jutott szerephez mint a kormánytámogató Erdélyi Párt elnöke, Teleki Tibor koronaőr volt, Teleki János képviselő, Teleki Jenő pedig – amellet, hogy gyermekkori játszótárs – felesége révén jó kapcsolatokkal rendelkezett a román királyi udvarban. Végül funkciójában e csoporthoz csatlakozik a miniszterelnök konfidensei közül egy-egy olyan magányos vagy rejtélyes alak is, mint herceg Festetics György (5 item) vagy Buday Kálmán banktisztviselő (6 item).

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Ebben az esetben is, mint annyi más alkalommal azok az ismeretségek is érdekesek, amelyek nem jelennek meg a határidőnapló lapjain. Kezdő hipotézisünkben kiindulva feltűnő, hogy a Bethlen István körül tömörülő csoportok milyen gyengén képviseltetik magukat. A már említett, ritkán felbukkanó pénzembereken kívül Bethlen életben lévő miniszterei vagy bizalmasai közül Teleki nem kérte Pesthy Pál, Bernolák Nándor vagy Zsitvay Tibor jogi tanácsait, nem tartott igényt Herrmann Miksa, Rakovszky Iván, Prónay György, Szudy Elemér vagy Szekefi Gyula véleményére. Nem találkozni Lázár Andor vagy Hlatky Endre nevével – bár Lázár fivére, Ferenc, a Keresztény Nemzeti Liga oszlopos tagja, és Teleki közjegyzője volt: ő szerepel a naplóban, Hlatkyt pedig Teleki kormány megbízottá nevezte ki 1940-ben az Erdélybe bevonuló csapatok mellé. Egyszer-egyszer felbukkan Fogler Béla, Bethlen személyi titkára, Kenéz Béla agrárpolitikus, volt földművelési miniszter. Ángyán Béla, Bethlen volt sajtófőnöke háromszor is: ő azonban az Országos

21 Erről lásd MOL P 2026, Teleki-Dégenfeld-hagyaték, 1. cs., 3. t., Teleki Pál levelei Teleki Andornak, passim.

22 Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, a Magyar Szemle Társaság iratai. Fond 7/2015., Teleki Pál levele valószínűleg Szekefi Gyulának, Budapest, 1927. október 27.

23 PRO FO 371, vol. 7391, 62–63. f., Teleki Pál levele George Clerk-nek, Budapest, 1922. február 5. MOL K 27, 199. doboz, 1939. március 3., 42. n. p. Berchtold 1920-ban megpróbált zempléni birtokai érdekében határmódosítást is elérni befolyásos rokonánál.

Kaszióban már a húszas években is feltűnt Teleki társaságában, ez talán magyarázza jelenlétét. Tekintve a Teleki-féle kormányzat erős nemzetiségpolitikai hangoltságát, legalábbis elgondolkodtató, hogy a Bethlen-korszak vagy a *Magyar Szemle* nemzetiségpolitikai szakértői csak elvétve jelennek meg az 1939-es miniszterelnöki naptárban: Szász Zsombor egyszer, Zilahi-Sebess Dénes kétszer, Pásint Ödön pedig egyszer sem. Bár a szakirodalom felhívja a figyelmet a „gyenge kötések erejére”, a Bethlennel folytatott 9 találkozó ellenére az egész csoport összesen nem jelenik meg annyiszor a miniszterelnök időbeosztásában, mint Esterházy János egymagában.²⁴ Ez a hiány ugyan beszédes, és talán árnyalja a történeti képet egy esetleges „Teleki–Bethlen-csoport” létéről, önmagában azonban nem perdöntő bizonyíték. A két politikus között nem volt szükség közvetítőkre, távoli atyafiságban állottak (Bethlen Margit és Teleki Pálné unokatestvérek voltak, Bethlen édesanyja pedig gróf Teleki Ilona). Elődje tanácsát a miniszterelnök mindig személyesen kérte ki, gyakran nem hivatalos keretek között, hanem a lakásán, egy-egy vacsora alkalmával. Politikai útjaik azonban ekkor már végleg elváltak – már ha együtt haladtak egyáltalán 1919 után. Az 1939-es év három pengevéltása vezethetett oda, hogy amikor 1940-ben, Észak-Erdély visszacsatolása után Teleki benyújtotta lemondását a kormányzónak, jelezte, hogy utódának „régii liberális politikust” (értsd: Bethlent vagy hívét) nem ajánlhatja jó szívvel.²⁵

Mennyiben árnyalják a Teleki-képet az itt kapott – s néhol talán öncélúnak tűnő – adatok? Elsősorban látható, hogy Teleki személyében olyan kormányfő került Magyarországra élére, aki nemzetpolitikai prioritásait új posztján is érvényesíthette. Önálló, Bethlentől megkülönböztethető hatalmi csoportosulást igyekezett egyben tartani, érzékelhetőek voltak a nemzetiség- és kisebbségpolitikával kapcsolatos politikusi hangsúlyai, és erőteljesen támaszkodott saját ismeretségi körére a kormányzásban, arra a hálózatra, amelynek létrejöttét erőteljesen támogatta 1921 és 1938 között. Az Államtudományi Intézet, a közgazdasági kar, a cserkészlet, a Fiatal Magyarság Szövetség olyan tevékenységi formákat jeleztek, amelyeket Teleki arra igyekezett felhasználni, hogy a hivatali apparátussal párhuzamos szakértői és káder struktúrákat építsen ki, megteremtendő egy „tudományos” és „nemzetnevelő” kormányzat kereteit. Ez a hálózat (szakértők + „mozgalmárok” + családtagok) a miniszterelnök hivatali idejének csaknem egyötödét lekötötte, többet, mint amennyit miniszterekre áldozott, és csaknem annyit, amennyit a hivatali apparátusra. A hálózat tehát felépült, s működött is, ellenben hogy mennyire volt hatékony, azt nehéz eldönteni. Maga a miniszterelnök nemcsak lelki konfliktusaival, valamint a kül- és belföldi nyomással szembesült 1941 tavaszán, hanem saját kormányzati politikája (nemzetiségpolitikai elgondolásai, „nemzetnevelői” programja) kudarcával is, amivel egyben jobboldali reformpolitikája sikeréről is véleményét alkotott.

24 Granovetter 1973: 1377–1378; Uő. 1983.

25 Horthy 1972: 234.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 28 – Miniszterelnökség, kisebbségi és nemzetiségi osztály

K 37 – Teleki Pál miniszterelnök félhivatalos iratai

K 63 – Külügyminisztérium, politikai osztály

P 2026, Teleki-Dégenfeld-hagyaték

Ráday Levéltár

C/80 – Szentiványi Domokos hagyatéka

Public Record Office (London)

Foreign Office 371

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

A Magyar Szemle Társaság iratai

Pesti Hírlap (1939)

Új Magyarország (1939),

Koszterszitz József 1941: *Emlékezés gróf Teleki Pálról*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest

Teleki Pál 1934: Irány a fiatal magyarságnak. *Fiatal Magyaróság*, 1934. február, 21–23.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ablonczy Balázs 2004: Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolások előtt és után. In: Fedinec Csilla (szerk.) *Nemzet a társadalomban*. Budapest, 151–170.

Angyal Béla 2002: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely

Burt, Ronald S. 1980: Models of Network Structure. *Annual Review of Sociology*, vol. 6. 79–141.

Czettler Antal 2000: *A mi kis élethalál kérdéseink*. Budapest

Gergely Jenő: *Gömbös Gyula – politikai pályakép*. Budapest

Granovetter, Mark S. 1973: The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, vol. 78. issue 6. 1360–1380.

Granovetter, Mark 1983: The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*. vol. 1. 201–233.

Hámori Péter 1997: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. *Századok* 2. 353–382.

Horthy Miklós 1972: *Horthy Miklós titkos iratai*. (szerk. és s. a. r. Szinai Miklós-Szűcs László) Budapest

Nerpel József – Wohlrab József 1985: Írásszakértő és történettudomány. *História*, 1. 20–23.

Ormos Mária 1998: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Debrecen

Püski Levente 2000: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Budapest

Romsics Ignác 1991: *Bethlen István*. Budapest

- Ruffini, Giovanni 2003: *Six Degrees of Phoibammon: Social Networks and Social Connectivity in a Late Roman Province*. 395–610 CE. (kézirat)
- Sipos Péter 1970: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest
- Shvoy Kálmán *titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. (s. a. r. Perneki Mihály) Budapest, 1983.
- Szegedy-Maszák Aladár 1996: *Az ember ősszel visszanez... I-II*. Budapest
- Wellmann, Barry 1983: Network Analysis: Some Basic Principles. *Sociological Theory*. vol. 1. 155–200.